

Λιβίσι Μικράς Ασίας

Αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (σπόλια)

Πέτρος Μεχτίδης

Αρχαιολόγος - Συντηρητής Έργων Τέχνης
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Το Λιβίσι της Μικράς Ασίας αποτελεί έναν σημαντικό ελληνικό οικισμό που εγκαταλείφθηκε μετά το 1922. Τα δεκάδες αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται εντοιχισμένα στις εκκλησίες και τις οικίες αποτελούν σαφείς ενδείξεις κατοίκησης κατά τη βυζαντινή περίοδο και συνεχούς επανάχρησης του οικοδομικού υλικού παλαιότερων εκκλησιών, χαμένων σήμερα. Στο άρθρο αυτό θα ασχοληθώ με τα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση που εντόπισα κατά τις επισκέψεις μου στο χωριό· εν συνεχεία θα αναφερθώ στη μελέτη των σπολίων και σε αρχιτεκτονικά μέλη, που εντοπίστηκαν στη Μικρά Ασία, ήδη από τον 19ο αιώνα, και στις δημοσιεύσεις ξένων μελετητών.

Λέξεις ευρετηρίου

Λιβίσι
Μικρά Ασία
Λυκία
σπόλια
αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση

1. Λιβίσι. Βυζαντινό κιονόκρανο σε δεύτερη χρήση ως ποτίστρα (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

Το Λιβίσι (σημ. Καγακού) βρίσκεται στην περιοχή της δυτικής Λυκίας, λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα από την Τελμησό-Μάκρη (Fethiye) (εικ. 2). Στους ταξιδιωτικούς οδηγούς αναφέρεται, ακολουθώντας και την περιγραφή του Στράβωνα, ότι το Λιβίσι κτίστηκε στη θέση της αρχαίας Καρμυλησσού, χωρίς όμως να σημειώνεται ανασκαφική ή επιγραφική επιβεβαίωση (εικ. 3). Το Λιβίσι υπήρξε το σημαντικότερο ελληνικό χωριό της δυτικής Λυκίας από τον 16ο αιώνα έως και το 1922. Την περίοδο της μεγάλης ακμής, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο πληθυσμός του ξεπερνούσε τους 6.000 κατοίκους. Στο Λιβίσι σώζονται ερειπωμένα εκατοντάδες από τα σπίτια και δεκάδες εκκλησίες.¹

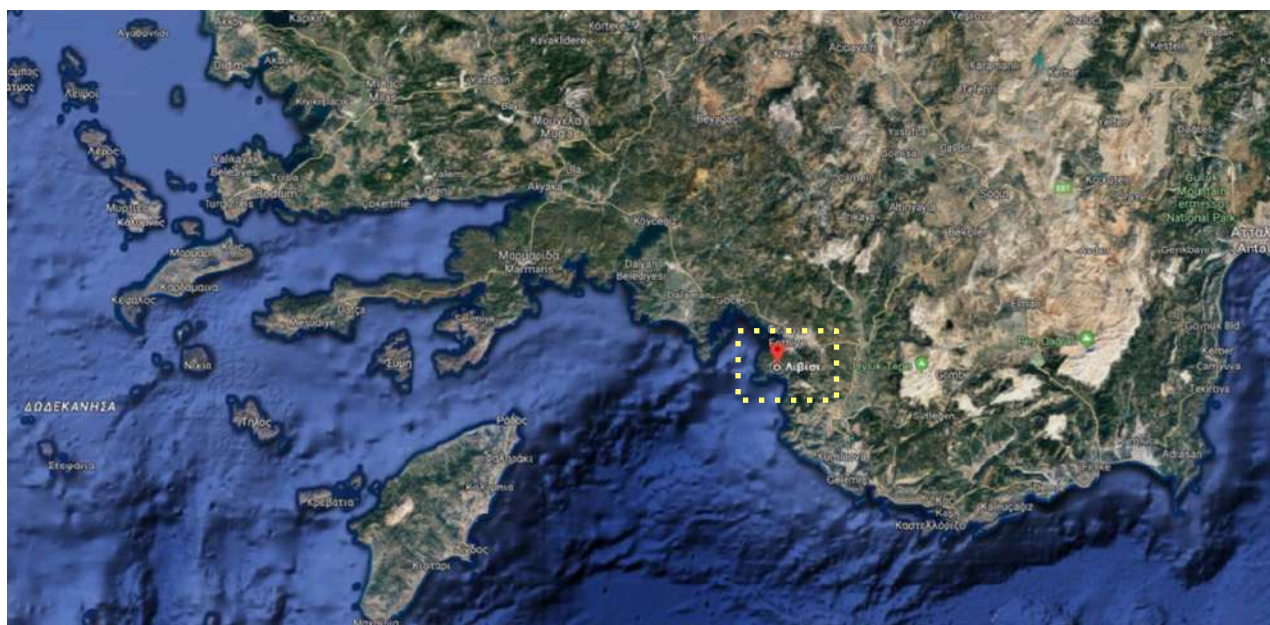
Το Λιβίσι αποτελεί εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση για την έρευνα των αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση (σπόλια). Αυτό συμβαίνει γιατί μπορούμε να δούμε σε αυτόν τον εγκαταλελειμμένο ελληνικό οικισμό της Μικράς Ασίας τα σωζόμενα εντοιχισμένα μέλη να βρίσκονται ακόμα στους τοίχους εκκλησιών και έτσι να πιθανολογήσουμε τον τρόπο χρήσης τους, συνδυάζοντας τα όποια συμπεράσματα με ανάλογα σύνολα σπολιών σε άλλες περιοχές της Τουρκίας ή της Ελλάδας. Συγχρόνως όμως είναι δυνατόν, περιηγούμενοι σήμερα γύρω από το χωριό, να μελετήσουμε τη στάση της σύγχρονης τουρκικής κοινωνίας και της τουριστικής βιομηχανίας απέναντι στα αρχιτεκτονικά αρχαία σπαράγματα με την «έκθεσή» τους σε

αυλές και κήπους. Τέλος, η μελέτη και η καταλογογράφηση των σπολιών βοηθάει στη χρονολόγηση της κατοίκησης στο Λιβίσι και στη συμπλήρωση παλαιότερων ερευνών στη νοτιοδυτική Τουρκία.

Η μελέτη των σπολιών

Γενικά έχει επικρατήσει η άποψη ότι τα σπόλια προέρχονται όχι μόνο από την ίδια περιοχή αλλά και από προγενέστερο στην ίδια θέση κτίσμα. Σε μία εποχή κατά την οποία οι μετακινήσεις γίνονταν με τα πόδια και οι μεταφορές αγαθών με ζώα (λόγου χάριν, ένα μουλάρι κουβαλούσε φορτίο βάρους 80 οκάδων), η απόσταση από την Τελμησό-Μάκρη ήταν μεγάλη για να μεταφερθούν από εκεί τα βαριά σπόλια που βλέπουμε σήμερα εντοιχισμένα. Άλλωστε, δεν έχουν εντοπισθεί παλαιохριστιανικές ή βυζαντινές εκκλησίες στην Τελμησό-Μάκρη.

Θεωρώ, λοιπόν, πιο πιθανή την προέλευση των σπολιών: είτε α) από κάτω ή κοντά στις σωζόμενες εκκλησίες, είτε β) από τις ένδεκα ανεσκαμμένες βασιλικές νότια του Λιβισίου. Είναι βέβαια τολμηρό να προτείνω την προέλευση των σπολιών από βασιλικές στη θέση του νεώτερου Λιβισίου χωρίς ανασκαφικές αποδείξεις. Πάντως η γενικότερη πρακτική της επανάχρησης των σπολιών σε εκκλησία που «διαδεχόταν» παλαιότερη, κατεστραμμένη στην ίδια θέση, με οδηγεί σε αυτή τη

2. Η θέση του Λιβισίου (Καγακού) στη ΝΔ. Μικρά Ασία (φωτ.: Google maps).

σκέψη. Σε αυτό συμφωνεί και ο Pedar W. Foss, ερευνητής της κοιλάδας του Ελμαλί, ανατολικά του Λιβισίου: «δεκαετίες ερευνών στην περιοχή της Μεσογείου έχουν αποδείξει ότι υπάρχει σχέση μεταξύ των ευρημάτων πάνω από το έδαφος και ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι θαμμένη».²

«Καθιστούν εύλογη την υπόθεση ότι θα προήλθε από κάποιο άγνωστο σήμερα μνημείο της περιοχής αυτής» και «Το μέγεθος της εξάλλου δεν θα επέτρεπε μεταφορά από μακρινό σημείο» γράφει για ανάλογα σπόλια στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου ο Γ. Πάλλης,³ ενώ για εκκλησία της Κω (Μονή Παναγίας των Καστριανών) έχει γραφθεί: «Κάποιοι ερευνητές βασιζόμενοι στην ευρεία χρήση σπολίων [...] υπέθεσαν ότι χτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής».⁴ Για τον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου διαβάζουμε: «το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, που δημιουργούν ερωτηματικά για τον τόπο και το

μνημείο από το οποίο προέρχονται».⁵ Γενικά για το θέμα αυτό ο αείμνηστος Χ. Μπούρας⁶ έχει υποστηρίξει ότι η εφαρμογή αυτούσιων αρχιτεκτονικών μελών από «αρχαία» κτήρια (ελληνικά, ρωμαϊκά παλαιοχριστιανικά) σε δεύτερη χρήση σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες είναι φαινόμενο συνηθισμένο στην Ελλάδα. Τα συμπεράσματα και οι σκέψεις αυτές ισχύουν και για το Λιβίσι.

Είναι περισσότερες οι πηγές που έχουμε, αλλά και οι δημοσιεύσεις, για τη μεσοβυζαντινή περίοδο ή και ακόμη παλαιότερα, παρά για τον 19ο αιώνα (πιθανότερη περίοδος χρήσης των ευρημάτων μας) και για τα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Οι λόγοι της χρήσης οικοδομικού υλικού από παλαιότερα κτίσματα ήταν πολλοί:

- Ως απόδειξη της κυριαρχίας της χριστιανικής θρησκείας επί της ειδωλολατρικής (με τη χρήση υλικού από ναούς κατά την ύστερη αρχαιότητα),

3. Λυκιακοί τάφοι βόρεια του Λιβισίου. Το χωριό διακρίνεται στο βάθος (©φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

4. Πρόταση αναπαράστασης θωρακίου (αρ. 5, 6) (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

το οποίο, προφανώς, δεν ισχύει για το μεταγενέστερο Λιβίσι.

- Απλοί οικονομικοί λόγοι: η έλλειψη κεφαλαίων ή/και υλικών κατά περιπτώσεις υπαγόρευε τη χρήση των ήδη υπαρχόντων, τα οποία αποσπώνταν από ληλατημένους αρχαίους ναούς και παλαιότερες ανακαινισμένες εκκλησίες.⁷ «Εάν η πόλη μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως λατομείο δεν υπήρχε λόγος για τη μεταφορά υλικών από αλλού» γράφει πολύ σωστά ο Robert G. Ousterhout.⁸
- Η επιθυμία για να συνεχιστεί η παράδοση, όταν η νέα εκκλησία κτιζόταν κοντά (πάνω ή δίπλα) στην παλαιότερη κατεστραμμένη.
- Αισθητικοί λόγοι.
- Οικοδομικοί λόγοι (όταν τα σπόλια χρησιμοποιούνται χωρίς έγνοια για να φαίνονται οι παραστάσεις και τα ανάγλυφα): λόγοι πενίας και ευκολίας της δομής με έτοιμα λαξευμένα μέλη,

λόγοι δεισδαιμονίας ή αποτροπής του κακού ή και λόγοι απλής διακοσμήσεως. «[...] Θά μπορούσε κανείς ἔτσι νά παρατηρήσῃ πώς ἡ ἀόριστη τάσις γιά χρήση “ἀρχαίων” πού στρέφεται ἀδιακρίτως σέ ἑλληνικά, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά καί μεσαιωνικά μέλη ἀποκαλύπτει εἴτε ρωμαντικότητα χωρίς συγκεκριμένους στόχους, εἴτε πολύ πιά πρακτικές προθέσεις».⁹

Αποτροπαϊκή χρήση έχουν τα έξι ανάγλυφα με σταυρούς που τοποθετήθηκαν σε κείριες θέσεις στις εισόδους των εκκλησιών του Λιβισίου,¹⁰ όπως γνωρίζουμε και σε πολλά άλλα παραδείγματα από τη Μικρά Ασία (Γ. Λαμπάκης, βλ. σχετικά παρακάτω). Συχνά ο σταυρός προσλαμβάνει και συμβολικό περιεχόμενο. Η απεικόνιση σταυρών στο εσωτερικό των σαρκοφάγων έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα κατά των πονηρών πνευμάτων, καθώς φοβίζουν και εκδιώκουν τους δαίμονες. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους σταυρούς, που

εικονίζονται σε υπέρθυρα εκκλησιών και άλλων κτισμάτων.¹¹

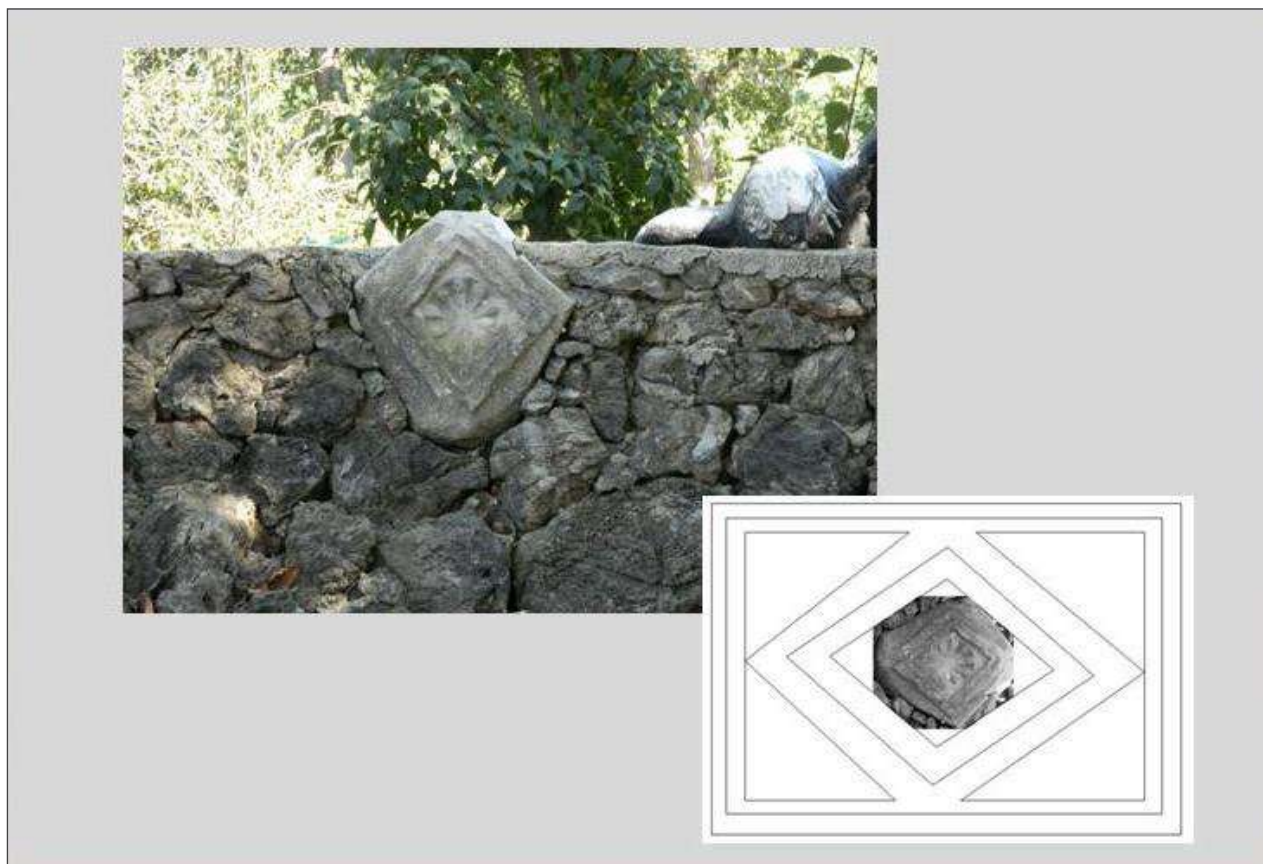
Έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι το 95% της χρήσης των σπολίων είναι για καθαρά οικονομικούς λόγους, ότι ο μοναδικός τρόπος για να βρεθεί φθινό οικοδομικό υλικό –φθινότερο από τη μεταφορά από μακριά ή από τη νέα λάξευση.¹² Στις προβιομηχανικές κοινωνίες η επανάχρηση των υλικών ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη –ουσιαστικά τμήμα της καθημερινότητας.¹³ Όμως δεν πρέπει να αποκλείουμε την επανάχρηση ως ανάμνηση του

παρελθόντος και ως επιθυμία για συνέχιση της ιστορίας ενός οικισμού. Πιθανώς και στο μεσαιωνικό ή νεώτερο Λιβίσι να ισχύει η θεωρία ότι τα αρχαία (στην περίπτωση μας: βυζαντινά) έργα τέχνης (ανάγλυφα) αποτελούσαν για τους κατοίκους ίχνη της παλαιότερης ζωής και θεωρούνταν αισθητικώς όμορφα, επειδή είχαν επιβιώσει από προηγούμενους αιώνες.¹⁴

Ως ανάγλυφα, που χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου, αποδεικνύουν τόσο την ερείπωση των αρχικών κτισμάτων (βασιλικών) όπου ανήκαν, όσο και την

5. Επίθημα με ανάγλυφο σταυρό (αρ. 17) (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

6. Κεντρικό τμήμα θωρακίου, φωτ. και πρόταση αναπαράστασης (αρ. 16) (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

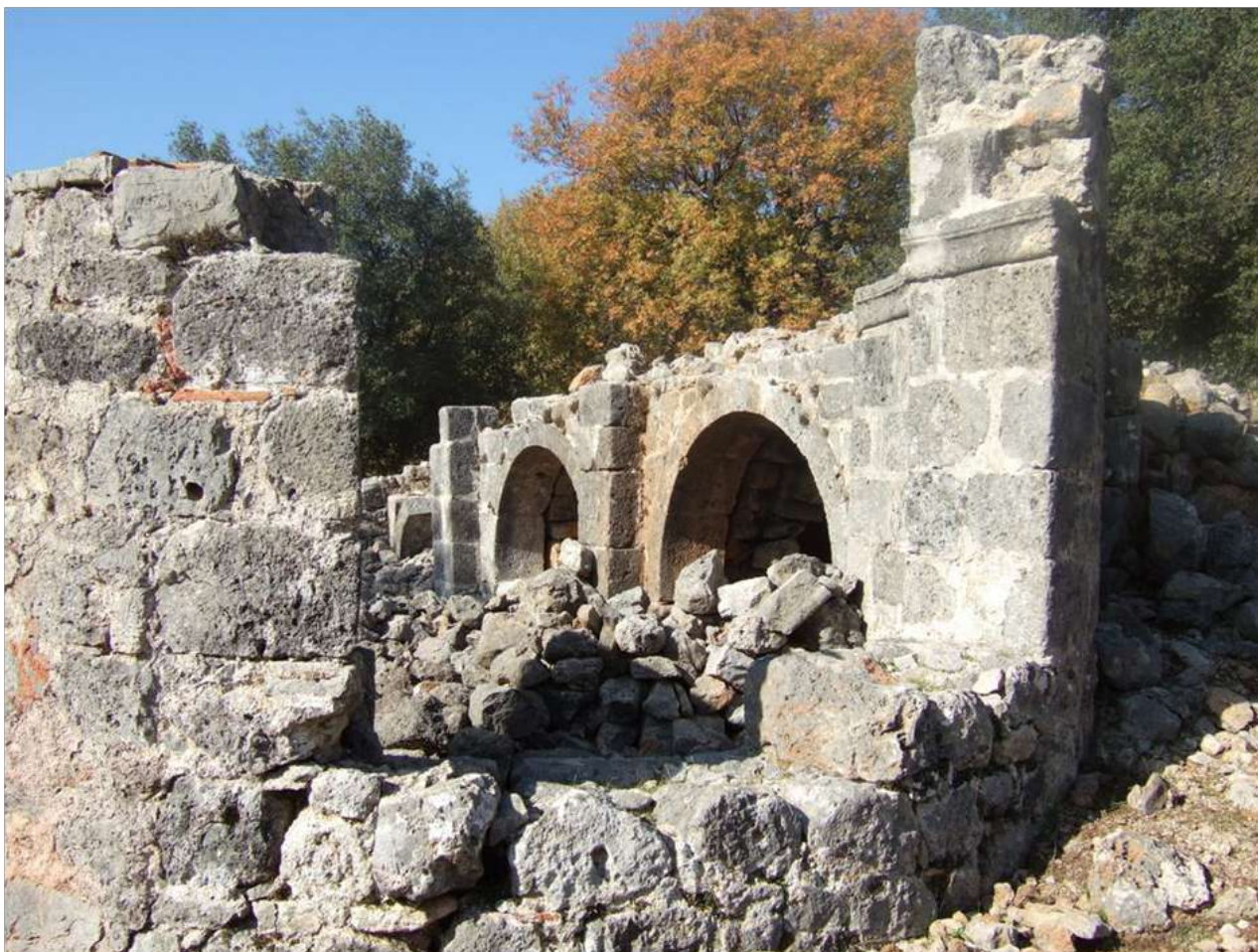
προσπάθεια των κατοίκων με την επανάχρησή τους να αναβιώσουν τη δόξα μιας παλιάς πόλης και μιας παλιάς εποχής¹⁵ αυτό ακριβώς που έχει χαρακτηριστεί ως «παλίμψηστα μιας ιστορικής διαδικασίας».¹⁶ Η επανάχρηση των παλαιών αρχιτεκτονικών μελών μπορεί να μην έφερνε πίσω την παλιά πόλη, εντούτοις συνιστούσε ένα είδος «memento mori».¹⁷

Γενικά έχει επικρατήσει ο όρος «δεύτερη χρήση» με την έννοια της εκ νέου χρησιμοποίησης στην ίδια λειτουργία (π.χ. ένα κιονόκρανο ή ένας κίονας μεταφέρεται από κατεστραμμένο κτήριο σε άλλο). Όμως υπάρχει και η περίπτωση της «άλλης χρήσης», που αγνοεί ή απλώς παρακάμπτει τον αρχικό προορισμό του αντικειμένου και προχωρεί στη ριζική μετασκευή του για να εξυπηρετήσει έναν τελείως διαφορετικό σκοπό.¹⁸ Όλα τα σπόλια του Λιβισίου ανήκουν σε αυτή την κατηγορία, είτε ως εντοιχισμένα σε σπίτια, εκκλησίες, πηγάδια, είτε ως διακοσμητικά στοιχεία. «Ο τεχνίτης- μετασκευαστής και ο χρήστης επιλέγουν το αντικείμενο, γιατί τους

εξυπηρετεί το υλικό, το σχήμα και το μέγεθος και διατηρούν στοιχεία που ταιριάζουν στην νέα χρήση. [...] το σχήμα και το μέγεθος βολεύει και ο διάκοσμος εμπνέει».¹⁹

Πρέπει να σημειωθεί βέβαια η διαφορά μεταξύ σπολίων από ακέραια κτίσματα και μη. Οι εγκαταλελειμμένες βυζαντινές βασιλικές αποτελούσαν πρώτης τάξεως «λατομεία» για τους κατοίκους, αφού πλην των αρχιτεκτονικών μελών που χρησιμοποιήθηκαν εκ νέου, προφανώς τα μαρμαρά τους χρησιμοποιούνταν και για την παραγωγή ασβέστη. Δεν είναι εύκολο να δεχθούμε ότι οι κάτοικοι του Λιβισίου αγνοούσαν τη χρήση των παλαιότερων βασιλικών, αφού γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον μία (Παναγία του Χάσπελι) ήταν γνωστό σε αυτούς τοπωνύμιο. Η συγκεκριμένη παλαιοχριστιανική βασιλική σώζεται έως σήμερα βορειοδυτικά του χωριού (εικ. 7).

Ιδιαίτερως χρήσιμη είναι η μελέτη αντίστοιχων καταγραφών σπολίων: α) στη βόρεια Λυκία, στο χωριό Caltilar, κοντά στις πόλεις Οινόανδα και

7. Η Παναγία του «Χάσπελι» (Hasebel). Παλαιοχριστιανική βασιλική βορειοδυτικά του Λιβισίου.

Βάλβουρα²⁰ το 2010. Η φράση «τα περισσότερα από τα καταγεγραμμένα σπόλια προήλθαν από την παλιότερη γειτονιά του χωριού» ταιριάζει και στην περίπτωση του Λιβισίου. Ένας μεγάλος αριθμός από εντοιχισμένα σπόλια προήλθε από τη λεγόμενη «Μέση γειτονιά», όπου βρίσκονταν η παλιά εκκλησία της Αγίας Άννας και τα παλαιότερα σπίτια. Ίσως εδώ πρέπει να αναζητηθεί ανασκαφικά ο αρχαιότερος οικισμός του Λιβισίου.²¹ β) Στο Ankat/Beyozu (της βόρειας/κεντρικής Τουρκίας), όπου ερευνητική ομάδα από το Πανεπιστήμιο Princeton ερεύνησε και χαρτογράφησε, μεταξύ άλλων, σημαντικό αριθμό από σπόλια (2007-2009).²²

Η πλέον συνηθισμένη προέλευση των αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση είναι από προϋπάρχουσες εκκλησίες, στην ίδια θέση. Με το δεδομένο ότι και στο Λιβίσι τα περισσότερα σπόλια βρίσκονται εντοιχισμένα σε τοίχους εκκλησιών,

λογική είναι η υπόθεση ότι «κάτω» ή «δίπλα» από τις εκκλησίες του χωριού πρέπει να αναζητηθούν ανασκαφικά παλαιότερες εκκλησίες/ βασιλικές.

Η «εξαφάνιση» της παλαιότερης αυτής πόλης-οικισμού μπορεί να εξηγηθεί με την ποσότητα του οικοδομικού υλικού που χρειάστηκε για να κτιστεί το νεώτερο Λιβίσι. Ανάλογα παραδείγματα επανάχρησης του οικοδομικού υλικού υπάρχουν πολλά. Για την Τουρκία αναφέρω την «πύλη του διωγμού» στη βυζαντινή Έφεσο,²³ κτισμένη με δεκάδες σπόλια από την αρχαία πόλη και σπόνδυλους κίωνων από το κοντινό Αρτεμισίο, τα τείχη του Ικονίου, της Άγκυρας, της Κιουτάχειας και του Ντιγιαρμπακίρ. Για νεώτερες εκκλησίες της Μικράς Ασίας έχουμε μόνο τη μαρτυρία του Γ. Λαμπάκη στις αρχές του 20ού αιώνα,²⁴ με πολλά όμως παραδείγματα χρήσης σπολίων. Κάποια από αυτά έχουν παρόμοια χρήση με τα σπόλια του Λιβισίου.

8. Σπόλια εντοιχισμένα σε μονόχωρο ναό του Λιβισίου (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

Η «εξαφάνιση» της παλαιότερης πόλης του Λιβισίου ίσως υποδεικνύει και κάτι ακόμη: ότι το Λιβίσι ως οικισμός είναι πολύ παλαιότερος του 16ου αιώνα, όπως συνήθως λέγεται. Η εύρεση ταφικής επιγραφής του 1431 οδηγεί τη χρονολόγηση της κατοίκησης στην περιοχή του Λιβισίου πολύ ενωρίτερα από ότι επικρατούσε έως πρόσφατα. Πιθανώς τα κτίσματα που καταστράφηκαν από τον σεισμό του 1851 να ανήκαν σε έναν παλαιότερο οικισμό (μεσοβυζαντινό/υστεροβυζαντινό;) και να αντικαταστάθηκαν με αυτά που σώζονται σήμερα.

Τα εντοιχισμένα σπαράγματα στους τοίχους εκκλησιών και σπιτιών του παλιού ελληνικού οικισμού αποτελούν πλέον αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων αυτών. Συνήθης πρακτική είναι να παραμείνουν στη θέση τους ή (για λόγους ασφαλείας) να απομακρυνθούν από τη θέση που είναι εντοιχισμένα και να αντικατασταθούν από πιστά αντίγραφα. Δεν προτείνεται η αποτοίχιση, εφόσον δεν βλάπτουν τα μνημεία, αλλά αντιθέτως, αποτελούν πλέον δομικά στοιχεία τους, τμήμα της ιστορίας και της εικόνας τους, σύμφωνα με το άρθρο 7 της Χάρτας της Βενετίας που διακηρύσσει τη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας των μνημείων.

Εκτός των άλλων, λοιπόν, αυτή η καταγραφή αποβλέπει στον εμπλουτισμό του αρχείου των βυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών της Μικράς Ασίας με την εξέταση ενός όχι ιδιαίτερω γνωστού συνόλου, προϋπόθεση απαραίτητη για μελλοντικές συνθετικές εργασίες.

Αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση (σπόλια) σε εκκλησίες της Μικράς Ασίας

«Η Τουρκική αυτοκρατορία δεν έχει καθόλου δρόμους, δεν είχε ποτέ, ή δεν προσπάθησε καν να διατηρήσει αυτούς που βρήκε. [...] Στην καταστροφή των δρόμων συμβάλλει ακόμα πιο αποτελεσματικά σε όλη την Ανατολία η πρακτική του Τούρκου να μαζεύει για τον εαυτό του κάθε πέτρα από οποιαδήποτε πηγή μπορεί να προμηθευτεί χωρίς να σκέφτεται οτιδήποτε άλλο».²⁵ Αυτή η επισήμανση του Βρετανού Rolleston από τα μέσα του 19ου αιώνα μπορεί να εξηγήσει πολύ καλά τη λιθολόγηση πολλών μνημείων της Μικράς Ασίας. Αφού λιθολογούνταν ακόμα και οι χρήσιμοι σίγουρα δρόμοι, πόσο μάλλον τα «άχρηστα» και ερειπωμένα αρχαία κτίσματα (ναοί, θέατρα, κ.λπ.) ή οι ερειπωμένες παλαιότερες εκκλησίες.

Αρχιτεκτονικά παράλληλα της επανάχρησης αρχιτεκτονικών γλυπτών παλαιότερων (βυζαντινών)

ναών και επιγραφών σε νεώτερους ναούς και οικίες μπορούμε να βρούμε σε πολλές περιοχές της Μικράς Ασίας, κάτι που επιβεβαιώνει και πάλι ότι η χρήση σπολιών ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη.

Συγκεκριμένα, σπόλια εντοπίστηκαν στην περιοχή της Περγάμου,²⁶ στα Αλάτσατα, επιγραφή «έκτισμένη ως παραστάδος του παραθύρου του ναού του άγ. Γεωργίου έν Αγριλιᾶ, ἐπινείου τῶν Αλατσάτων, μετενεχθείσης δ' ἐξ Ἐρυθρῶν κατά τὴν οἰκοδομήν τοῦ ναοῦ τό 1848».²⁷

Επιγραφές εντοιχίζονταν σε πηγάδια στη Μερσίνα,²⁸ στην Υψηλή της Ερυθραίας («χρησιμεύοντος ἤδη ως στεφάνη τοῦ έν Ὑψηλῆ φρέατος Αἰβαλί-Κουγιού»),²⁹ νότια της Τσομπανησίας «ἐπί τεμαχίου μαρμάρου ἐπί κρήνης»,³⁰ στη Λαοδίκεια,³¹ στη Φιλαδέλφεια,³² στο Γενικόϊ νότια της Σμύρνης.³³ Από περιγραφές περιηγητῶν γνωρίζουμε εντοιχισμένη επιγραφή σε κρήνη των Βουρλών.³⁴ Παρόμοια χρήση (ως υδατοσυλλέκτης) με τα λαξευμένα κιονόκρανα σε πηγάδια του Λιβισίου είχε σαρκοφάγος στη Σάσοβα,³⁵ στο κάτω Ναζλί,³⁶ στα Θείρα επιγραφή «ἐπί μεγάλης λάρνακος χρησιμευούσης ως δεξαμενῆ τῆς παρά τό διοικητήριον κρήνης».³⁷ Κιονόκρανό εντοιχισμένο σε πηγάδι αναφέρεται σε άρθρο της ιστορικής «Αμάλθειας»³⁸: «ἐπί μίας τῶν πλευρῶν τετραγώνου κιονοκράνου, ρωμαϊκῆς κατασκευῆς, χρησιμεύοντος νῶν ἀντί στομίου φρέατος έν τιι τουρκικῶ χωρίῳ Δάλζα καλουμένῳ, ἡμίσειαν δε ὥραν ως ἔγγιστα ἀπέχοντι τοῦ Ναζλίου».

Επιστημονική καταγραφή έγινε από τον Γ. Λαμπάκη, στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο Γ. Λαμπάκης θεωρούσε τα σπόλια αυτά ενδείξεις «ὅτι ἐπί τῆς θέσεως τοῦ νῦν ναοῦ ἢ ἐκεῖ ποῖ προϋπήρχε πανάρχαιος Χριστιανικός Ναός ε'-στ' αἰῶνος» (για τον ναό του Αγίου Βουκόλου και Πολυκάρπου της Σμύρνης, σ. 228), ότι προέρχονται «ἐξ ἀρχαιοτέρου ναοῦ» (για τον Άγιο Γεώργιο- παλαιά μητρόπολη Φιλαδέλφειας, σ. 392), «ἐκ τῶν ἐρείπιων τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ ναοῦ» (για τον ναό της Αγίας Μαρίνης Φιλαδέλφειας, σ. 404), «ἐκ παμμεγίστου χριστιανικοῦ ναοῦ ε'-στ' αἰῶνος» (για τον ναό του Αγίου Νικολάου Φιλαδέλφειας, σ. 410), ενώ για τον ναό του Αγίου Αλεξάνδρου Φιλαδέλφειας σημειώνει ότι είναι «σύγχρονον, ἀνάξιον λόγου οἰκοδόμημα, πολυτιμότητα ὅμως περιέχον συντρίμματα ἀρχαιοτάτης Χριστιανικῆς τέχνης» (σ. 411).

Θεωρώ, λοιπόν, με βάση και τα παραπάνω παραδείγματα, ότι ήταν διαδεδομένη και στη Μικρά Ασία η συνήθεια της επανάχρησης προγενέστερων

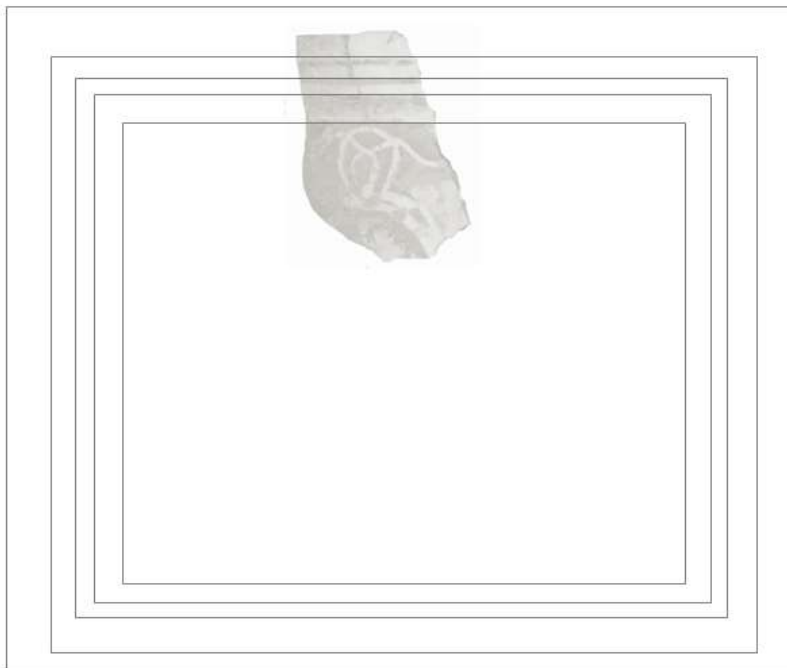
9. Παναγία Πυργιώτισσα. Τμήμα θωρακίου σε δεύτερη χρήση (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

αρχιτεκτονικών μελών, ενώ και τα πολλά μικρά παρεκκλήσια του Λιβισίου με «έντετοιχισμένα» αρχιτεκτονικά μέλη ανήκουν στην ίδια κατηγορία των «άναξινων λόγου οικοδομημάτων, πολυτιμότητα όμως περιέχοντα συντρίμματα άρχαιοτάτης Χριστιανικής τέχνης».

Από τα πολλά σπόλια, που καταγράφηκαν από τον Γ. Λαμπάκη, την ίδια «αποτροπαϊκή» χρήση με αυτά του Λιβισίου έχει ο ανάγλυφος σταυρός που ήταν εντοιχισμένος στον Άγιο Γεώργιο (παλαιά μητρόπολη της Φιλαδέλφειας) και είναι στο σχήμα του σταυρού επί τριμερούς βάθρου –που παραπέμπει στο Γολγοθά,³⁹ τα «*τεμάχια μαρμάρων μετά σταυρών*» (στον ναό του Αγίου Βουκόλου και Πολυκάρπου της Σμύρνης, σ. 228), ο σταυρός «*ἐπί τῆς παραστάδος τῆς θύρας τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως*» της Φιλαδέλφειας, ο «*σταυρός ὀπισθεν τῆς κόγχης τῆς ἁγίας Μαρίνης*» της Φιλαδέλφειας, και δύο σταυροί από κιονόκρανο και διάστυλο Ωραίας Πύλης στον Άγιο Γεώργιο της Φιλαδέλφειας. Ενώ εντοιχισμένα σε βρύση – όπως και στο Λιβίσι– ήταν «*θωράκιον ε'-στ' αἰῶνος μετά σταυρών*», έξω από το τζαμί Κανταρτζιόγλου και επί της βρύσεως Τας Τσεσμέ των Θυατείρων.⁴⁰

Η έως σήμερα έρευνα στο Λιβίσι

Η πρώτη καταγραφή αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση έγινε από τον J.P. Sodini το 1987⁴¹: «Το Λιβίσι δεν έχει ερείπια αρχαία και τα λίγα παλαιοχριστιανικά ευρήματα είναι μόνο αρχιτεκτονικά γλυπτά, μικρά κομμάτια που εύκολα μεταφέρονται [...] Ο εντοιχισμός των δύο γλυπτών παλαιότερων εκκλησιών ίσως έγινε λόγω της επιθυμίας των κατοίκων να δοθεί λίγη δόξα από παλαιότερα χρόνια, ίσως δείχνει παλαιότερη παλαιοχριστιανική βασιλική στην ίδια θέση. [...] Πιθανώς προέρχονται από το ίδιο κτίριο με τα γλυπτά, των χρόνων του Ιουστινιανού περίπου από άγνωστη θέση». Ο Sodini δημοσίευσε συνολικά πέντε σπόλια από το Λιβίσι και δύο από το Kinali. Ακολούθησε ο Clive Foss⁴² και ομάδα Γιαπωνέζων αρχαιολόγων, η οποία ανέσκαψε τη νησίδα Gemiler, βασιλικές γύρω από το Λιβίσι, αλλά κατέγραψε και πλήθος σπολίων (27) μέσα και γύρω από τον οικισμό του Λιβισίου.⁴³ Η επόμενη καταγραφή έγινε από τον V. Ruggieri.⁴⁴ Τα περισσότερα από τα είκοσι πέντε σπόλια που κατέγραψε τα είδα και εγώ το 2011 στην ίδια θέση. Λείπει ένας ανάγλυφος σταυρός από εκκλησία πάνω στον κεντρικό δρόμο του χωριού.

10. Παναγία Πυργιώτισσα. Πρόταση αναπαράστασης του τμήματος θωρακίου της εικ. 9 (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

Αδημοσίευτα σπολία στο Λιβίσι (2011)

Αν και οι τέσσερις αυτές καταγραφές κάλυψαν μεγάλο κενό στην αναζήτηση της βυζαντινής ιστορίας και αρχιτεκτονικής του Λιβισίου, ωστόσο η δική μου επίσκεψη στη δυτική Λυκία το 2011 έδειξε ότι δεν είχε ολοκληρωθεί η καταγραφή των σπολίων του οικισμού. Στη συνέχεια θα αναφέρω τα σπόλια που κατέγραψα και είναι αδημοσίευτα, ενώ ήδη από το 2004⁴⁵ και 2007⁴⁶ είχα δημοσιεύσει μία κεφαλή αγάλματος, εντοιχισμένη σε τοίχο οικίας, την οποία όμως δεν εντόπισα το 2011. Χωρίζω τα αδημοσίευτα σπόλια⁴⁷ σε δύο κατηγορίες: α) εντός του οικισμού και β) εκτός του οικισμού.

● Σπόλια εντός του οικισμού

Τα σπόλια που εντοπίστηκαν εντός του οικισμού είναι: Τμήμα επιστυλίου (αρ.1) στον εξωνάρθηκα της εκκλησίας των Ταξιαρχών. Είναι παρόμοιο με το τμήμα επιστυλίου της εκκλησίας & και της οικίας στην πεδιάδα του Λιβισίου, άλλο τμήμα επιστυλίου δυτικά εκκλησίας στο κέντρο του χωριού (αρ.2) και βάση φράγματος πρεσβυτερίου στον νότιο τοίχο του ναού της Αγίας Άννας (αρ.3).

● Σπόλια εκτός του οικισμού

Βόρεια του χωριού,⁴⁸ στον ξενώνα «Kaya Misafir Eni»⁴⁹ (εικ. 6) «εκτίθενται» σπόλια άγνωστης προέλευσης στον κήπο του ξενώνα: Θραύσμα αναγλύφου #1 (τμήμα θωρακίου με φυλλόμορφη διακόσμηση ή επίκρανο παραστάδας) (αρ.4), θραύσμα αναγλύφου #2 τμήμα θωρακίου με φυλλόμορφη διακόσμηση ή επίκρανο παραστάδας, πιθανώς

συνανήκει με το παραπάνω (αρ.5), θραύσμα αναγλύφου #3 τμήμα θωρακίου με φυλλόμορφη/φυτική διακόσμηση ή επίκρανο παραστάδας (αρ. 6). Μοιάζουν με θωράκιο του δού αιώνα από τη Μονή της Χώρας.⁵⁰ Εάν συνανήκουν, στο εσωτερικό του θωρακίου πιθανώς υπήρχε παράσταση πτηνών. Τμήμα κιονοκράνου μικρών διαστάσεων (πιθανώς από κιβώριο) (αρ. 7). Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (αρ. 8).

Στην πεδιάδα του Λιβισίου, κοντά στο «Kaya Misafir Eni» εντόπισα μία σειρά από μεγάλους δόμους (αρ. 9). Ο V. Ruggieri αναφέρει σχετικά : «η Καρμυλησός βρίσκεται στην κοιλάδα, κάτω από τους λόφους, εφόσον στο πάνω μέρος του Kaya-koyu δεν χρησιμοποιούνται καθόλου αρχαία μέλη, ενώ στην πεδιάδα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Ανάμεσα στα σπίτια, στις αγροτικές αυλές και στο τουρκικό νεκροταφείο υπάρχει πληθώρα τύμπανων από κίονες, προστατευτικά παραπετάσματα πηγαδιών, θραύσματα βάσεων κίωνων που μας κάνουν να σκεφτούμε ότι προϋπήρχε (οικισμός της) κλασικής αρχαιότητας στον χώρο αυτό».⁵¹

Πλησίον του Λιβισίου, στο εστιατόριο «Gunay's garden»⁵² εντόπισα τμήμα φράγματος πρεσβυτερίου (αρ. 10), τμήμα θωρακίου (αρ. 11), και κιονόκρανο σύνθετου ιωνικού τύπου (αρ. 12), με πιθανή χρονολόγηση από τα μέσα 5ου έως μέσα δού αιώνα και αργότερα. Ταυτίζεται με το δημοσιευμένο το 1987 από το J. Sodini (310b). Τότε βρισκόταν δυτικά του Λιβισίου, στο χωριό Kinali.

11. Τρία τμήματα επιστυλίου (αρ. 1, 2, 14) (© φωτ. Πέτρος Μεχτίδης).

Στην πεδιάδα του Λιβισίου, 2 χλμ. περίπου προς τα δυτικά, εντόπισα λαξευμένο κιονόκρανο (αρ.13), σε δεύτερη χρήση ως ποτίστρα, σε πηγάδι και σε αναστηλωμένο σπίτι στα βορειοδυτικά του χωριού ένα μαρμάρινο θραύσμα διαστάσεων περίπου 70 εκ. (μήκος) και 40 εκ. (πλάτος). Πρόκειται για τμήμα επιστυλίου (αρ. 14) με οδόντες –παρόμοιο με το τμήμα επιστυλίου έξω από την εκκλησία των Ταξιαρχών και το τμήμα επιστυλίου δίπλα σε άλλη εκκλησία (εικ. 11).

Βόρεια του οικισμού, στο «Κυγυ Basi café» εντόπισα βάση ή επίθημα αμφικίονα παραθύρου (αρ. 15) και κεντρικό τμήμα θωρακίου (αρ. 16) (εικ. 6). Τέλος

βόρεια του οικισμού, εντός εκκλησίας, εντόπισα επίθημα με σταυρό (αρ. 17) (εικ. 5).

Αυτή η σύντομη καταγραφή των 17 άγνωστων σπολιών συμπληρώνει τις προηγούμενες και με κάνει να αναρωτιέμαι αν μία συστηματική επιφανειακή ανασκαφή στην περιοχή θα αποκάλυπτε πολλά ακόμα σπόλια, ίχνη της παλαιότερης ιστορίας του οικισμού από τη βυζαντινή ή τη λυκιακή περίοδο. Ελπίζω πάντως η συνήθεια της χρήσης των διάσπαρτων σπολιών ως διακόσμηση σε εστιατόρια ή ξενώνες να είναι προς το καλό των ευρημάτων αυτών και να μην είναι ένα βήμα πριν «χαθούν»...

ABSTRACT

Byzantine Spolia in Livissi (Kayakoy) at Asia Minor

Petros Mechtidis

*Archaeologist and Conservator of Works of Art
Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki, Greece*

Themes in Archaeology Magazine 2018, 2(1): 102 - 115

Livissi of Asia Minor is an important Greek settlement that was abandoned after 1922. The dozens of architectural members that are embedded in churches and houses are clear signs of habitation during the Byzantine period and continuous reuse of the building material of earlier churches lost today. In this article I will deal with the second-hand architectural members I have identified during my visits to the village. I will then refer to the study of spolia and of architectural members that have been identified in Asia Minor since the 19th century and in the publications of foreign scholars.

Key words: Livissi-Kayakoy, spolia, Spolia in Kayakoy, Livissi in Asia Minor, Asia Minor

Σημειώσεις - Βιβλιογραφία

1. Π. Μεχτίδης, «Οι εκκλησίες του Λιβισίου της Λυκίας», Ιστορία Εικονογραφημένη, 583, 01/2017.
2. Hacimusalar regional survey, (https://quemdixerechaos.files.wordpress.com/2012/11/3lykiatext_foss.pdf).
3. Εύανδρος, «Χριστιανικά γλυπτά από το επάνω κάστρο της Άνδρου», στο *Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη*, 2009, σ. 259.
4. Ευαγ. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την ανασκαφή στο καθολικό της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί της Κω», *Δ.Χ.Α.Ε.*, 2009, Δ', τόμος λ', σ. 119.
5. Ρ. Στυλιανοπούλου- Στυλιανού, *Δ.Χ.Α.Ε.*, 9, 1977-9, σελ. 245.
6. Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές 'Αναγεννήσεις' και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνος», *Δ.Χ.Α.Ε* 5, 1969, περίοδος Δ, σ. 258- 259.
7. <http://www.ime.gr/chronos/projects/justinian/gr/culture/c4b.html>, Γλυπτική και αρχιτεκτονική, η Εποχή του Ιουστινιανού.
8. *Master builders of Byzantium*, 2008, σ. 107.
9. Χ. Μπούρας, ό.π.
10. Scott Redford, «The Seljuqs of Rum and the antique», 1993, *Muqarnas X: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Margaret B. Sevcenko, ed. Leiden: E.J. Brill. σ. 148. Δημοσιευμένοι από άλλους μελετητές είναι αυτοί οι σταυροί- εντοιχισμένοι σε εκκλησίες του Λιβισίου.
11. Χ. Μποζίνης, *Πλήρη θωράκια*, 2008, σ. 4, Πάλλας, 1950-51, σελ. 165 και Πάλλας, *Ε.Ε.Β.Σ.*, Λ', Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Σύμωρης, 1960- 61, σ. 434.
12. M. Greenhalgh, «Spolia: a definition in ruins», 2009, σ. 6, Dale Kinney, *Spolia as signifiers in twelfth- century Rome*, 2011, σ. 151.
13. Dale Kinney, «Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine», 2012, εισαγωγή, σ. 2.
14. Dale Kinney, ό.π., σ. 159 & Jean Baudrillard, *The system of objects*, 1996, σ. 82.
15. Dale Kinney, ό.π., σ. 160.
16. Dale Kinney, *Reuse value*, introduction, σ. 3.
17. Τορσί, 1, 2011, Dale Kinney, *Spoliation in Medieval Rome*.
18. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Α. Τζιτζιμπάση, *Μ.Β.Π.* 11/ 2004, σ. 34.
19. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Α. Τζιτζιμπάση, ό.π.
20. N. Momigliano, A.M. Greaves, Susan Williams, T. Hodos, B. Aksoy- Πανεπιστήμια Bristol, Liverpool, Προύσας.
21. N. Momigliano, A.M. Greaves, T. Hodos, B. Aksoy- «Caltilar Survey project 2010» (Anatolian Archaeology) Caltilar2010AnArchy.
22. Preliminary short report on the Avkat Survey project, John Haldon, Hugh Elton, <https://history.princeton.edu/centers-programs/center-collaborative-history/special-projects/avkat/introduction>.
23. Π. Μεχτίδης, Β. Αγιάννιδης, Η οχρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο & ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου – Η πύλη του διωγμού στην Έφεσο- Ιστορία, αρχιτεκτονική, προβλήματα συντήρησης και αποκατάστασης, 2008.
24. Οι Επτά Αστέρες της Αποκαλύψεως, 1909.
25. George Rolleston «Report on Smyrna», 1856 , σ. 82-83.
26. Μουσείον και Βιβλιοθήκη Ευαγγελικής Σχολής, περίοδος 2α, έτος 1ο, 1875-6, σ. 7.
27. *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, περίοδος 2α, έτος 2ον και 3ον, 1876- 78, σ. 26-27.
28. «*επί του χείλους φρέατος*»- *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, περίοδος 2α, έτος 2ον και 3ον, 1876-78, σ. 47.
29. *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, περίοδος 3η , έτος 1ον και 2ον, 1878-9 και 1879-80.
30. Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής, περίοδος 5η, 1885-86, σ. 26.
31. Όμηρος, 1873/8.
32. Όμηρος, 1875/ 6γ, σελ. 237-240, Περι Φιλαδελφείας και περι τινών επιγραφών της πόλεως ταύτης.
33. *Μουσείον Ευαγγελικής Σχολής*, 1877/ 2β, σ. 94-96, «Επιγραφαί ανευρεθείσαι παρά την αρχαίαν Μητρόπολιν».
34. Πιθανώς από τις γειτονικές Κλαζομενές, Chandler Richard «Travels in Asia Minor and Greece» Οξφόρδη, 1825 σ. 106-108.
35. Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής, περίοδος 5η, 1885-86, σ. 32.
36. Όμηρος, 1875/5.
37. Μουσείον Ευαγγελικής Σχολής, 1887/ 3δ, σ. 149-151.
38. 12/12/1870, φ. 1689, σ. 3-4.
39. Γ. Λαμπάκης, σ. 394.
40. Σημειώνω ως βασικό για το θέμα του άρθρου το βιβλίο του Michael Greenhalgh «From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor» (2013) με εκατοντάδες παραδείγματα για τη συνεχή επανάχρηση- «ανακύκλωση» κατά το συγγραφέα- των αρχαιοτήτων στη Μ. Ασία.
41. J.P. Sodini, «Restes Byzantines au sud de Fethyie (Makri-Telmessos) en Lycie occidentale» Ευφρόσυον. Αφιέρωμα στο Μ. Χατζηδάκη, vol. 2, 1992.
42. The Lycian coast in the Byzantine age, *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1994.
43. Asano Kazuo, «The island of St. Nicholas: excavation and survey of the Gemiler island area, Lycia, Turkey», (2010) Osaka University Press.
44. La scultura Bizantina a Kayakoyu (Licia)' *Studi sull' Oriente*, 13, 2, 2009, σ. 81-108.
45. Λιβίσι. Μία ακμάζουσα κοινότητα της Μικράς Ασίας, *Corpus*, 63, 2004.
46. «Λεβισσός: Ιστορία μίας βυζαντινής νησίδας στις ακτές της Λυκίας», 7η Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδας και Κύπρου, Κομοτηνή, 2007· και *Ημερολόγιο* 2008, *Στη Μικρασία και την Πόλη*, Μεταίχμιο.
47. Ο όρος χρησιμοποιείται συμβατικά, αφού κάποια από τα αρχιτεκτονικά μέλη «εκτίθενται» και δεν είναι εντοιχισμένα.
48. Σχετικά με τα σπόλια εκτός του οικισμού δεν αναφέρομαι στα δεκάδες τμήματα κίωνων, άγνωστης χρονολόγησης και προέλευσης, διάσπαρτα στο χωριό και τον κάμπο. Κάποια πιθανώς προέρχονται από τις βεράντες των καφενεείων της πλατείας του Στούμπου και κάποια από τη βεράντα οικίων, όπως αυτή που σώζεται ερειπωμένη, ανατολικά του χωριού. Μερικά χρησιμοποιούνται ως στηρίγματα για τους πάγκους των μικροπωλητών.
49. <http://kayamisafirevi.com>. Όπου και φωτογραφίες των «εκθεμάτων».
50. Oystein Hjort, «The sculpture of Kariye Camii», *Dumbarton Oaks Papers*, 33/1979, σ. 272.
51. σ. 85, σημ. 17.
52. <http://www.gunaysgarden.com>